

Pedagogia, somriure i reconeixement

Elements per construir el vincle educatiu en contextos de vulnerabilitat

Mónica Gijón Casares*

Universitat de Barcelona

mgijon@ub.edu

Resum: El treball que presentem és una reflexió sobre les relacions i la importància de l'empatia en la construcció del vincle educatiu. Una via de reconeixement que es produeix per mitjà de l'espai més íntim de la pedagogia, les relacions interpersonals. Una via microscòpica de reconeixement que es concreta en l'empatia, la cura i la confiança. A través de l'experiència i les veus d'educadores i treballadores socials que treballen amb dones que exerceixen la prostitució ens endinsarem en quatre aspectes de la intervenció social que impliquen el riure i el somriure en la intervenció educativa: la proximitat professional, l'acollida, la recerca de punts de trobada i la invitació a realitzar un procés educatiu.

Paraules clau: relacions, reconeixement, cura, proximitat.

Abstract: The work we present is a reflection on relationships and empathy in the processes of social accompaniment. A dynamism of recognition that occurs in the most intimate space of pedagogy, interpersonal relationships. A microscopic proposal of recognition that takes shape in the relationships of empathy, care and trust. Through the experience and voices of educators and social workers who work with women who prostitute, we will present four aspects of social intervention that involve a smile in educational intervention: professional closeness, welcoming, research meeting points and the invitation to carry out an educational process.

Keywords: relationship, recognition, care, closeness.

* Mónica Gijón és professora de Drets Humans i Teoria de l'Educació de la Universitat de Barcelona, i membre del Grup de Recerca en Educació Moral (GREM). Les seves línies de treball són l'educació en valors, la dimensió educativa de la relació i l'acompanyament social. Entre les seves obres destaquen *Encuentros cara a cara* (2004), *Valores de la educación infantil* (2012) i les obres col·lectives *Del estigma a la indignación* (2011) i *Reconèixer per educar* (2017). ORCID: 0000-0002-2696-6415.

1. Intervenció social, contextos de vulnerabilitat i relacions humanes

La investigació en pedagogia social s'apropa als col·lectius en situació d'exclusió, ja que analitza la manca d'accés a drets i les injustícies que s'amaguen darrere d'aquestes expressions de vulnerabilitat. Per atendre aquestes situacions, la pedagogia ha desenvolupat una àmplia i variada bateria de pràctiques d'acompanyament, formatives i d'inserció, que intenten oferir oportunitats d'inclusió i millorar la qualitat de vida de les persones.

Però la pedagogia social no es pot limitar a una anàlisi macroscòpica de fenòmens socials ni a un disseny tecnològic de protocols i pràctiques. L'impacte de la pedagogia es produeix en un àmbit íntim, en les relacions interpersonals. Una via de proximitat en què el paper del riure i el somriure —com altres reaccions i emocions— resulta vital en l'acompanyament. Cal pensar, doncs, com operen les emocions i el somriure en aquest nivell més íntim de la pedagogia. Són elements que, conjugats amb altres, constitueixen una via de reconeixement? Per contestar a aquest interrogant ens apropem al treball pedagògic d'educadores i treballadores socials que treballen amb dones que exerceixen la prostitució. Les seves veus i percepcions ens ajudaran a comprendre l'impacte de les emocions en aquest itinerari personal de la pedagogia. Les reflexions que aquí es presenten provenen de l'experiència de treball amb equips socioeducatius que treballen amb dones en situació de prostitució i dones víctimes del tràfic de persones en diferents contextos americans i europeus.¹

Una mirada microscòpica a la intervenció social

Les relacions són la partícula microscòpica de la pedagogia social, l'element més íntim de la intervenció que està present en totes les pràctiques socioeducatives. El somriure per si sol no és una eina pedagògica, però té un paper fonamental en la construcció del vincle educatiu. Podríem dir que ens trobem davant d'una

de les expressions fonamentals del tacte pedagògic. Quan una treballadora sexual explica un somni a una educadora social i aquesta l'anima a aconseguir-lo, s'està produint un espai de reconeixement. Quan totes dues comparteixen emocions i riures, s'està generant un espai de confiança i proximitat; situacions d'interacció cara a cara que deixen una empremta profunda en les biografies de les dones. Les relacions són una via de proximitat que acull les dones sense prejudicis i promou la seva autonomia i emancipació. I, en aquest sentit, el somriure esdevé un element clau per generar un clima d'acollida, complicitat i comprensió.

Acostar-se a aquest element íntim de la pedagogia ens mostra el treball silenciós d'educadores i treballadores socials. Una tasca que té més a veure amb el tracte respectuós i digne que no pas amb una mirada de vulnerabilitat i reinserció. Implica considerar la paraula i l'experiència de les persones com a font privilegiada de coneixement (Goetz i Lecompte, 2008; Bertaux, 2005). I en aquest sentit, les dones parlen del vincle amb les educadores i treballadores socials com un element important en les seves trajectòries personals. Visibilitzar aquest espai microscòpic de les relacions requereix una mirada comprensiva i narrativa que reconegui les persones com a agents capaços de conèixer i transformar les condicions que les envolten (Benelli, Bennati i Bennati, 2019).

Relacions i estigma social: necessitat de reconeixement

Un dels fenòmens que caracteritza la prostitució és l'estigma que suporten les dones que l'exerceixen (Goffman, 2006). Per a la sociòloga Gail Pheterson (2000 i 2013), la prostitució és un prisma des d'on es pot mirar la realitat, una òptica que jutja les dones per la seva estratègia laboral, sense conèixer les seves competències i els seus projectes personals. Un prisma que oculta les dones i limita la seva legitimitat com a interlocutores vàlides en la construcció de la ciutadania. Juliano (2011) i Agustín (2009) destaquen que aquesta infravaloració del treball sexual té importants conseqüències. L'estigma estableix una línia divisòria entre les «dones bones» i les «dones dolentes» que s'aprèn a través de la socialització. Per a les autores, aquest efecte alligador té una doble funció social: per una banda, silencia les dones prostitutes, ja que només en destaca la dimensió de la sexualitat comercial; per l'altra, serveix d'antimodel per a la resta de les dones, que s'esforcen a allunyar-se de comportaments que permetin etiquetar-les com a

¹ Recerques realitzades durant els biennis 2014-2016 i 2017-2018 amb equips socioeducatius especialitzats en situacions de prostitució i tràfic de persones de l'entitat Adoratius. Treballs etnogràfics realitzats a Colòmbia, Itàlia i Espanya en el marc del conveni de col·laboració «Cultura moral y pedagogía adoratriz». Recerques que conclouen la importància d'establir una relació de confiança i exigència amb les dones, combinada amb el disseny de pràctiques que convidin a experimentar l'autonomia i l'emancipació en la comunitat.

dones del carrer (Juliano, 2002; Osborne, 2004). És una barrera social i moral que genera fronteres entre dones i que alimenta imaginaris en les formes tradicionals d'opressió de gènere (Lagarde, 2011).

El pes de l'estigma i dels prejudicis deixa dures empremtes en la identitat de les dones que exerceixen la prostitució. Quan la percepció que les dones tenen de si mateixes és fragmentada i culpabilitzadora, la pedagogia social no pot conformar-se a oferir serveis de formació i inserció, sinó que més aviat són necessàries relacions sanadores i espais d'humanització que permetin experimentar la cura i el reconeixement.

Relacions i proximitat professional

La influència de diferents disciplines psicològiques en el treball social ha introduït la distància professional com una estratègia fonamental en la relació d'ajuda. Una habilitat laboral que evita confondre's emocionalment, tant a les professionals com a les usuàries, però que invisibilitza el paper del somriure en l'acció socio-pedagògica. Sembla que la millor manera de trobar solucions als problemes de les persones és mantenir una certa llunyania professional per ser més eficaç en la tasca socioeducativa, però el problema és que en el treball pedagògic aquesta distància pot assemblar-se més al desinterès o la fredor. Caldria preguntar-se si en les professions socials —especialment amb persones que sofreixen rebuig social— resulta més eficaç la distància o bé la proximitat humana.

La psicòloga Isca Salzberger-Wittenberg (1997) va mostrar que les relacions assistencials comporten diferents emocions i temors tant a la professional de l'acció social com a la persona usuària. La professional pot creure que amb les seves preguntes avalua i fa sentir incòmode el seu client. D'altra banda, la persona que acudeix als serveis socials cerca lliurar-se d'una experiència dura i trobar algú que l'ajudi a suportar aquesta càrrega. Però en la relació d'ajuda, tem ser inculpada i experimentar el rebuig quan la professional no comprèn les seves decisions. Tot i que aquestes pors poden condicionar la interacció, les professionals tenen l'esperança d'establir una relació d'acompanyament amb la persona. Pamela Trevithick (2006) ofereix interessants indicacions per a la pràctica de la relació en les professions socials: habilitats de comunicació, escolta i avaluació per a les entrevistes professionals. En aquest sentit, l'autora destaca que la comprensió i l'empatia poden ser eines d'intervenció, tot i que semblin extrems del sentit comú. Sembla, doncs, que les emocions formen part de la relació assistencial, però cal tenir cura que el conjunt de la

relació condueixi a una experiència d'humanització, dignificació i reconeixement (Honnet, 2010).

Relacions i ètica de la cura

Per comprendre el paper microscòpic de la intervenció social, convé indagar la noció de cura proposada per l'ètica de l'alteritat, iniciada en les recerques de Carol Gilligan i desenvolupada més recentment per Nell Noddings. Gilligan (1985) va reivindicar el paper de la compassió en el desenvolupament de la consciència moral. L'autora va descobrir que la investigació centrada en el cognitivisme i en l'ètica formal havia obviat una diferència important: les raons morals de les persones eren diferents segons el gènere; els homes tendien a principis ètics universals i les dones, a sentiments i relacions contextuals. Les recerques de desenvolupament moral de Kohlberg es basaven en la discussió de dilemes hipotètics allunyats de la realitat, i és per aquest motiu que els homes treien millors resultats. Però les dones apuntaven raons emocionals i criteris empàtics en les seves decisions, que puntuaven menys en l'escala. Gilligan (1985) sostenia que la moralitat no tenia a veure exclusivament amb el desenvolupament de la raó, sinó amb les emocions i la convivència amb els altres. Una condició relacional de la humanitat que posa de manifest la necessitat de tots i totes de ser compreses, acceptades i estimades, incloent-hi les persones que pateixen un estigma social. Una ètica de la cura que té més a veure amb l'experiència col·lectiva d'individus que participen i es preocupen mútuament i que connecta les persones amb vincles de compassió i cura.

En un sentit molt similar, Noddings (2009) reconeix que tenir cura dels altres és una responsabilitat moral universal. La cura prové d'un impuls espontani que s'experimenta en les relacions interpersonals i evoluciona fins a un impuls moral universal, que prové de la memòria de les situacions en què ens hem sentit cuidats i hem cuidat d'altres. Per a l'autora, l'ètica de la cura es manifesta en l'acollida, una resposta afectiva que no és neutral ni procedimental, sinó que és una experiència universal d'humanitat. Una proposta ètica que es concreta en el «preocupar-se sobre qualsevol altre» i es desenvolupa per mitjà d'un sentiment universal d'ajuda a qualsevol humà (Noddings 2009).

En el treball pedagògic amb persones que exerceixen la prostitució, convé allunyar-se de mirades que limiten i simplifiquen les circumstàncies de les dones. A més de pràctiques d'assistència i mesures d'inserció laboral, les persones necessiten cura, tracte digne i reconeixement. Veurem a continuació que aquesta

via pedagògica requereix el riure i el somriure com a espai de reconeixement.

2. Relacions, riure i empatia en contextos de prostitució

Les relacions són un mitjà idoni per experimentar el reconeixement, la proximitat i la cura. Però en quin sentit el riure i el somriure afavoreixen el treball pedagògic d'acompanyament en situacions de prostitució? Ja hem vist que la pedagogia social s'intervé en un nivell íntim. I té molt a veure amb la singularitat de les persones a les quals s'adreça l'acció educativa i amb l'actitud d'obertura a la imprevisibilitat de les relacions. I és en aquesta imprevisibilitat on el riure i el somriure permeten rebaixar rols, manifestar interès sincer per la persona i construir amb complicitat un clima de confiança.

A continuació ens apropem a quatre situacions de treball pedagògic: l'acostament als espais de prostitució; l'acollida a les institucions; la complicitat i la trobada; i la invitació a realitzar un projecte personal. Són espais de relació que permeten veure que l'empatia i el somriure tenen un paper especial en la construcció del vincle i la promoció del respecte i el reconeixement.

Iniciar una relació de confiança: apropar-se als contextos de prostitució

Una pedagogia sensible a la proximitat s'acosta al món quotidià de la dona per generar un vincle que permetrà realitzar un procés educatiu més endavant. La sensibilitat pedagògica sembla, doncs, un requisit del treball educatiu (Cyrulnik, 2004; Manem, 2004). Les educadores visiten els carrers i clubs on s'exerceix la prostitució per oferir suport a les dones. No es tracta d'esperar que les dones arribin a les entitats, sinó de sortir al seu encontre i compartir temps amb elles en els ambients de prostitució. En aquestes visites, les educadores saluden les dones, hi mantenen breus intercanvis per interessar-se per elles i els ofereixen informació sobre els serveis de l'entitat. És freqüent que les educadores desenvolupin una rutina de sortida al carrer: solen seguir els mateixos itineraris, realitzen les visites amb una periodicitat setmanal i fan el recorregut en parella. Guanyar-se la confiança de les dones i dels gerents dels locals requereix respectar les regles de la zona, buscar estratègies senzilles de contacte i no generar falses expectatives. En aquestes primeres trobades, l'empatia i la complicitat són clau

per establir llaços de confiança i familiaritat. Així ho comenta una dona atesa:

[...] a nosaltres ens miren com si fóssim qualsevol cosa, els policies fins i tot ens insulten, però elles venen amb un somriure, xerrem i se t'oblida tot. L'educadora ens ha fet respectar quan volen abusar-nos. Jo l'estranyo quan volen abusar de nosaltres. Jo la trobo a faltar, quan no ve, l'estem esperant [...]. Jo valoro que ella compleix. Altres persones només venen per a una estona i reparteixen els preservatius. Però ella ve, estiguem bé o estiguem malament, i sempre està buscant quan li demanem alguna cosa. Es preocupa per nosaltres. (Entrevista a una dona atesa. Associació de Dones Líders de Cochabamba-Bolívia)

La proximitat no depèn d'un sol dia ni d'un sol contacte, és més aviat una rutina de relació que consisteix a apropar-se al carrer, estar atenta i escoltar el que cada dona vulgui compartir (Esquirol, 2010). En aquestes primeres trobades, les educadores pregunten a les dones quines són les seves necessitats; de vegades són trobades amables i ràpides, altres vegades les dones no volen parlar. Cal respectar el ritme de cada dona. Apropar-se als contextos de prostitució exigeix a les educadores un primer compromís de respecte, honestedat i autenticitat.

La proximitat no evita les dificultats ni l'angoixa vital a les dones ateses, però en general la trobada és viscuda com un moment d'alè i comprensió (Cyrulnik, 2015). Algunes dones viuen circumstàncies complexes que no es resolen amb la presència de les educadores, però les visites setmanals i la complicitat que generen aquestes trobades alleugereixen el pes de les dificultats. Per a algunes dones, el contacte amb l'entitat social no passarà d'aquest acostament al carrer i probablement no resoldrà les seves dificultats. Però un somriure amable que no jutja les dones i l'interès per la seva realitat són viscuts com un espai de reconeixement. Una visita que permet a les dones sortir de la rutina i la dinàmica pròpies de la prostitució i que obre la possibilitat d'iniciar un treball d'acompanyament a les entitats.

Rebre amb hospitalitat: l'acollida com a espai de cura

En els contextos de prostitució, les educadores ofereixen a les dones la possibilitat d'iniciar un procés d'acompanyament, un espai de treball més personalitzat i profund que el que es pot oferir als espais de carrer. A les entitats es poden treballar aspectes personals i formatius, però prèviament s'ha de dissenyar un pla d'acció individual per a cada dona. Arribar a les institucions no és fàcil per a les dones del treball

sexual, i és per això que l'acollida esdevé un dinamitzador importantíssim de les relacions interpersonals (Rogers, 2020; Cyrulnik, 2008). En la prostitució podem trobar dones amb circumstàncies molt diverses: dones immigrants que utilitzen la prostitució com a estratègia en el seu trànsit migratori, dones que s'han convertit en líders en defensa del treball sexual o dones que han treballat molt de temps en la prostitució i que la manca d'oportunitats manté en un cercle de marginació. L'acollida és una experiència d'hospitalitat, amb independència de la realitat i les motivacions de cada dona.

Quan les dones arriben als projectes, estan preocupades per la por i la incertesa que els provoca la novetat. Es troben davant d'una institució desconeguda, amb propostes educatives que probablement seran exigents i amb un equip humà que no coneixen, però en el qual han de confiar. Rebre les dones és oferir un espai de tranquil·litat i serenitat que no pot reduir-se a una tècnica d'admissió. Acollir és una actitud més generosa i exigent que l'intercanvi igualitari o que l'establiment d'una relació contractual (Innerarity, 2001; Vanistendael, 2013). L'experiència de ser rebuda amb generositat proporciona seguretat: relaxa les dones, permet una major fluïdesa corporal i mental, i convida a abandonar sentiments d'inseguretat i resistència. Tant si es tracta d'una dona que arriba a l'entitat per primera vegada com si és una dona ja coneguda, és necessari rebre-la amb calidesa i transmetre-li que és benvinguda. Així ho comenta una dona:

[...] en tots els cursos que jo he fet aquí, el més important és que tots els professors i les professores, abans de res, et respecten i et fan sentir com a casa. Una rebuda molt càlida. I en tot el curs et tracten molt bé. La professora és molt amable i sempre està molt atenta al que necessitis. Un suport especial per a cadascuna, en les condicions que sigui [...]. Tots les educadores són molt especials, et fan sentir com a casa i t'ajuden amb l'etiqueta de la prostitució: no importa tant d'on vingui la dona, sinó que ve per superar-se. (Entrevista a una dona atesa. Projecte Ciudadela. Adoratrices-Bogotá, Colòmbia)

Els primers dies impliquen moltes sensacions per a les dones: tensió i angoixa per la situació personal, inquietud per l'entrevista amb la treballadora social i dubtes pel seu paper a l'entitat. Sempre que sigui possible, és important evitar aquestes sensacions. El somriure sincer i l'empatia són crucials en aquests primers moments. Cal evitar extenses explicacions sobre la normativa; és millor no pressionar la dona perquè expliqui la seva història, com també no insistir que prengui immediatament decisions sobre el seu projecte vital. L'hospitalitat i l'acollida són expressions de la cura en el treball socioeducatiu. Expressions que

s'experimenten quan la dona transita a altres fases i recursos del projecte.

Construir un vincle amb les dones: buscar punts de trobada

La proximitat no és només un moviment físic cap a la realitat dels carrers i pisos on s'exerceix la prostitució, sinó que és també una actitud mental. Un moviment d'obertura i sensibilitat per part de les educadores (Esquirol, 2010; Rogers, 2002). La millor manera de buscar proximitat comença amb l'actitud dels equips, quan les educadores s'interessen més a destacar les estratègies de supervivència de les dones que no pas les seves mancances i dificultats. I, en aquests moments, la complicitat, el somriure i compartir aspectes senzills de la vida quotidiana, tornen a ser vitals per reforçar el vincle i construir una aliança educativa amb la dona.

És una actitud que implica estar disposat a descobrir la persona i a abandonar punts de vista que simplifiquen la realitat. Per aconseguir-ho és útil buscar punts de trobada entre dones i educadores (Pheterson, 2013). És freqüent que les dones i les educadores comparteixin aspectes quotidians, com ara la cria dels fills, la complexitat de la conciliació familiar o comentaris sobre el context de treball. Però també és habitual compartir situacions de caire social i polític del moment social. Les dones estan interessades en les polítiques socials, les de gènere i les cíviques, que les afecten com a ciutadanes.

Buscar punts de trobada genera complicitat i és un vehicle fonamental per consolidar una relació educativa. Requereix una disposició respectuosa a conèixer i tractar la persona més enllà de la prostitució. Així ho comenta una educadora:

[...] quan les dones explicaven les seves històries, jo vaig començar a identificar-me amb ser dona en el treball. Em tocaven les seves històries, quan s'exercien dinàmiques violentes sobre elles. Com una dona es podia minimitzar tant que es creia que no servia per a res més que per a estar en la prostitució. Això em va qüestionar molt. I llavors, deixes de costat l'escriptori, la fitxa on apuntes. Només és possible quan abandones el «jo t'ajudo o jo et salvo», perquè aquesta actitud et posa per sobre d'ella. Quan entens que tot el que ha pogut sofrir i pot passar a tu, és quan estableixes una relació de dona a dona. Comences a treballar des de la humanitat, però també des de la lluita per canviar les coses. (Entrevista a una educadora. Projecte Kairós. Adoratrices-Bèrgam, Itàlia)

En les primeres trobades, les educadores mostren interès a comprendre la història de la dona. Un excés de

confiança en aquests primers moments ha estat considerat com una pèrdua de professionalitat, però ja hem comentat que la professionalitat implica eliminar les barreres mentals que separen professionals i dones. No es tracta de triar entre la professionalitat i la proximitat, sinó de l'esforç conscient per allunyar-se de l'apatia, la instrumentalització i la indiferència. Per tal d'iniciar un vincle cal generar una zona de proximitat, que no és només mental, sinó que és humana, afectiva i emocional.

Convidar a una experiència: transitar cap al millor de cadascuna

No és suficient oferir un espai d'acollida i complicitat quan una dona ho necessita. La tasca d'intervenció social convida a realitzar un procés socioeducatiu que es concreta en funció de la realitat i els interessos de cada dona. Per a algunes d'elles, això significarà resoldre necessitats urgents; per a d'altres, reprendre somnis i motivacions que la prostitució les ha obligat a deixar de banda. Per tal de desenvolupar aquest procés, els equips posen a disposició de la dona els recursos del projecte: espais d'escolta, jurídics, d'assessorament, de formació i d'inserció. No es convida la dona a ser «usuària» dels serveis, sinó que se li ofereix la possibilitat de realitzar una experiència educativa, un recorregut personal que la condueixi cap a un procés d'autorealització i emancipació (Rogers, 2002; Freire, 2007). Resulta difícil identificar aquest procés amb un sol moment i, de fet, les dones parlen del seu pas pel projecte com d'una experiència global de creixement. De les pors i la desconfiança inicials passen a la generació de confiança, que serà clau per iniciar processos d'autoconeixement i empoderament. Participar en les entitats implica donar-se temps per pensar sobre si mateixes, sobre la seva història i sobre els seus projectes com a dones.

El creixement i la maduració que faci cada dona en el projecte no es poden obligar ni condicionar. Els processos que realitzen les dones són molt variats, no es produeixen en un sol dia i requereixen passos petits i metes flexibles. Reflexionar amb honestedat i respecte sobre la pròpia biografia és una elecció personal. No totes les dones que participen en les entitats inicien aquests processos, però, sens dubte, un clima de confiança i respecte permet aquesta possibilitat; una obertura que requereix que les professionals respectin la singularitat i les decisions de cada dona. A algunes dones, el seu pas per les entitats els ha permès, d'una banda, desenvolupar habilitats que tenen

a veure amb la vida quotidiana, com ara la gestió del temps, de l'economia i de les emocions. De l'altra, també parlen de dimensions més integrals que han reforçat, com ara ser més autònomes, més segures i més independents en les seves relacions.

3. Conclusions: les relacions com a via de reconeixement eviten un tracte infantil i culpabilitzador envers les dones

Acabem de veure que la via microscòpica de la pedagogia, les relacions, constitueix un espai de proximitat, cura i reconeixement en el dia a dia del treball d'intervenció. Ser sensibles a allò més microscòpic en situacions de prostitució ens permet comprovar que el riure i el somriure tenen un paper fonamental en la construcció d'espais de reconeixement. No sembla fàcil detectar i comptabilitzar el seu impacte de manera aïllada, però sabem que té un paper nuclear en el treball educatiu amb les dones. Les relacions són un espai privilegiat on poden desvetllar somnis i també integrar les crítiques. Sembla, doncs, que aquest nivell íntim de la pedagogia és important per a l'experiència global de reconeixement; una via relacional amable i sensible que convida al riure i al somriure i allunya d'actituds iròniques, infantilitzadores i culpabilitzadores; una atmosfera relacional de dignificació i humanització que convida les dones a mirar-se més enllà de la prostitució, la vulnerabilitat i l'assistència.

Una pedagogia social sensible a la relació no s'improvisa ni es pot deixar a l'atzar, ja que requereix compromís, intencionalitat i qualitat en les relacions interpersonals. No sembla que una única situació cara a cara produeixi grans dosis de reconeixement, sinó que és el conjunt de relacions i d'oportunitats d'interacció el que té impacte en les biografies de les dones. Cal abandonar pràctiques rutinàries que desdibuixen la persona i desenvolupar pràctiques i relacions que construeixin vincles d'humanitat. I això requereix un esforç conscient de les professionals orientat al reconeixement. En aquest sentit, les relacions que estableixen dones i educadores poden ser un espai d'acollida i de confiança, així com una oportunitat per a l'autoconeixement i per afrontar el projecte vital amb esperança.

Bibliografia

- AGUSTÍN, L. (2010). *Trabajar en la industria del sexo y otros tópicos migratorios*. Sant Sebastià: Gakpa Liburuak.
- (2009). *Sexo y marginalidad*. Madrid: Popular.
- BENELLI, C.; BENNATI, D.; BENNATI, S. (2019). *Restituire parole. Una ricerca autobiografica a Lampedusa*. Milà: Mimemis / Cuaderni di Anghiari.
- BERTAUX, D. (2005). *Los relatos de vida. Perspectiva etnosociológica*. Barcelona: Bellaterra.
- CYRULNIK, B. (2005). *El amor que nos cura*. Barcelona: Gedisa.
- (2008). *Bajo el signo del vínculo*. Barcelona: Gedisa.
- (2009). *Autobiografía de un espantapájaros*. Barcelona: Gedisa.
- (2015). *Las almas heridas*. Barcelona: Gedisa.
- ELLIOTT, J. (2010). *La investigación-acción en educación*. Madrid: Morata
- ESQUIROL, J.M. (2010). *El respeto o la mirada atenta*. Barcelona: Gedisa.
- FREIRE, P. (2000). *La educación como práctica de la libertad*. Madrid: Siglo XXI.
- (2007). *Pedagogía de la esperanza*. Mèxic: Siglo XXI.
- GIDDENS, A. (1998). *Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea*. Barcelona: Península.
- GIJÓN, M.; ZAPATA, D.; BERROA, M. (2011). «Prostitución y espacio público: una aproximación desde la intervención». A: Trilla, J. (ed.). *Del estigma a la indignación*. Barcelona: Bellaterra, pàg. 43-66.
- GIJÓN, M. (2012). «Micropedagogías y alquimias de la relación: saberes de mujeres en contextos de prostitución». A: Belausteguigoitia, M.; Lozano, R. *Pedagogías en espiral*. Mèxic: UNAM, pàg. 217-244.
- (2019). «Espacio íntimo de la pedagogía: relación educativa y su triple dimensión formativa como dinamismo de ciudadanía». *Educatio Siglo XXI*, vol. 37, núm. 1 (2019), pàg. 131-146.
- GILLIGAN, C. (1985). *La moral y la teoría del desarrollo femenino*. Mèxic: Fondo de Cultura Popular.
- GOETZ, J.; LECOMPTE, M. (2008). *El surgimiento de la antropología posmoderna*. Barcelona: Gedisa.
- GOFFMAN, E. (2006). *Estigma: la identidad deteriorada*. Madrid: Amorrortu.
- HOLGADO, I. (ed.) (2008). *Prostituciones. Diálogos sobre el sexo de pago*. Barcelona: Icaria.
- HONNET, A. (2010). *Reconocimiento y menosprecio. Sobre la fundamentación normativa de una teoría social*. Barcelona: CCCB / Katsz.
- INNERARITY, D. (2001). *Ética de la hospitalidad*. Barcelona: Península.
- JULIANO, D. (2002). *La prostitución: El espejo oscuro*. Barcelona: Icaria.
- (2004). *Excluidas y marginales*. València: Cátedra.
- (2011). *Presunción de inocencia. Riesgo, delito y pecado en femenino*. Sant Sebastià: Gakoa Liburuak.
- LAGARDE, M. (2011). *Los cautiverios de las mujeres: Madresposas, monjas, putas, presas y locas*. Madrid: Horas y Horas.
- MARTIN, X.; PUIG, J.; GIJÓN, M. (2018). «Reconocimiento y don en la educación social». *Edetania: Estudios y Propuestas Socioeducativas*, núm. 53 (2018), pàg. 45-60.
- NODDINGS, N. (2009). *La educación moral. Propuesta alternativa para la educación del carácter*. Buenos Aires: Amorrortu.
- OSBORNE, R. (2004). *Trabajador@s del sexo. Derechos, migraciones y tráfico en el siglo XXI*. Barcelona: Bellaterra.
- PHETERSON, G. (2000). *El prisma de la prostitución*. Madrid: Talasa.
- (2013). *Mujeres en flagrante delito de independencia*. Barcelona: Bellaterra.
- RICOEUR, P. (2005). *Caminos del reconocimiento*. Madrid: Trotta.
- ROGERS, C. (2002). *El proceso de convertirse en persona*. Barcelona: Paidós.
- SALZBERGER-WITTENBERG, I. (1997). *La relación asistencial. Aportes del psicoanálisis kleiniano*. Buenos Aires: Amorrortu.
- SOLANA, J.L.; LÓPEZ, J. (2012). *Trabajando en la prostitución: doce relatos de vida*. Granada: Comares.
- TREVITHICK, P. (2006). *Habilidades de comunicación en intervención social*. Madrid: Narcea.
- VANISTENDAEL, S. (2013). *La felicidad es posible. Despertar en niños maltratados la confianza en sí mismos: construir la resiliencia*. Barcelona: Gedisa.
- VAN MANEN, M. (2004). *El tono en la enseñanza*. Barcelona: Paidós.
- WACQUANT, L. (2015). *Parias Urbanos. Marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Buenos Aires: Manantial.